

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПІРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 2

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1907–1914)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2005

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 2:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України)

Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, кандидат історичних наук)

Світлана ПАНЬКОВА (старший науковий співробітник)

Упорядники: Ігор ГИРИЧ, Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмови: Ігор ГИРИЧ, Світлана ПАНЬКОВА

Автор коментарів: Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Наталія ЛИСЕНКО

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Пояснення слів: Галина СВАРНИК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-277-5 (т. 2)

© Інститут української археології
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2005

© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2005

© Передмова, І.Грич, С.Панькова, 2005

© Коментарі, С.Панькова, 2005

ДОДАТКИ

ХРОНІКАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ
(1898–1907)

[ПРОМОВА З НАГОДИ 25-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ФРАНКА]

Остатні три десятиліття нашого віку будуть записані в історії нашої культури як час незвичайний, час пам'ятний і дуже втішний. Він буде уважатися героїчним часом українсько-руської національної й культурної поступової ідеї. Так, героїчним, хоч як поняття героїзму тяжко получить з нашими злиднями, з вічними історіями малодушності й недбалості, гіпокризії й зради. Адже боротьба з сими злиднями вимагає часом не меншого героїзму, ніж боротьба з озброєним ворогом, і між подвигами Геракла рівно записана подорож до пекла і вичищення Авгієвих стаєнь.

Коли ми тепер сміливо можемо дивитися в будучину, певні, що наше слово не вмере, не загине, коли наш нарід займає гідне місце серед інших слов'янських народів і ми можемо без жалю порівнювати наші культурні здобутки з чужими, коли ми чуємо себе на своїм місці в загальнім поході вселюдського поступу й можемо з іншими суспільностями прямувати до ідеалів вільності й справедливості, не сходячи з свого національного ґрунту — се все є заслуга передовсім остатніх трьох десятиліть.

Нам дорогі будуть завсіди діячі українського слова й ідеї з першої половини сього століття як первоначальники нашої роботи й будущої слави, але вони ставили йно перші кроки, пробивали перші стежки, не завсіди й передчуваючи, куди ті стежки будуть вести дальші покоління. Піднесення української ідеї в російській Україні в 40-х рр., коли їй надано характер суспільно-політичний і zarazом поставлено на ширшій ґрунті європейських змагань, було слідом здавлено урядовими репресіями. Розбуджена шумом європейської революції, стрепенулася Галичина, але заснула слідом наново, а під час того сну підміняно національні принципи 1848 р. теорією панрусизму, а народолюбні змагання — консервуванням галицької нужди. Приборкана Україна не могла прийти в поміч. Тільки з кінцем 50-х рр. починається там знову рух*, правда — дуже недовгий, бо перепинений вже з 1863 р.; але його відгомін зараз дав себе чути й в Галичині. Національна ідея віджила. При активній і безпосередній участі українців засновуються перші національні часописи*, і коло них скупляється гурток молодезі*; зав'язуються перші народні інституції. Як скромно виглядав сей гурток супроти маси тодішньої галицької інтелігенції, що якраз тоді рішуче відвертається від національної ідеї й приймає підсунену їй теорію "исторических начал" і "одного народа!" Як скромні були перші кроки національної й поступової роботи! Україна могла тільки уривково підпирати галицьких націоналів, бо в ній антракти поступали за антрактами, і рух міг проявлятися тільки епізодично між заборонами. Сама програма національної роботи розвивалася дуже поволі. Я пригадаю: тільки орган українських націоналів

“Основа” рішуче заявляв в 60-х рр., що для наукової роботи українці мають готову російську мову і не потребують заходитися коло вироблення власної наукової мови; пригадаю, що один з корифеїв українського відродження ще в 80-х рр. виступав против змагань вивести українську літературу за тісні межі чисто селянського життя! Так поволі, кажу, вироблявся сам план національної роботи, а які же то труднощі треба було перебороти для його здійснення! Ті славні наші галицькі обставини, де русинові з якимись вільнішими гадками не було попросту за що зачіпити руки! Та вічна нагінка за кожним енергічнішим проявом руського життя! Та підозріливість до всякого поступовішого кроку, всякої свобіднішої гадки!

Перша громадка галицьких націоналів в молодечім запалі не дуже оглядалася на сі обставини та сміло воювала з ворогами національної ідеї, свободи й поступу в найріжніших сферах, прикладаючи до себе партикуляризовану пізніше назву радикалів*. Але з часом з гуртка переходить вона в партію*; дбаючи, як і всяка партія, про своє можливе розширення, приймає в свою середину ріжнорідні елементи та починає оглядатися на вимоги і погляди сих елементів. Се було консеквентно і логічно з погляду розвою партії, але воно вносило труднощі й неясності в національну роботу з огляду на ті принципи, які клалися в основу українського націоналізму. Серед тяжких зверхніх обставин утруднялася ситуація в середині самого національного сторонництва та привела нарешті до розколу його на початку 90-х рр. Серед сеї внутрішньої еволюції, де тільки ще вияснялася програма українсько-руського націоналізму, вияснялася, розуміється, дорогою боротьби і получених з нею прикростей, і серед тої безграничної нужди зверхніх обставин вистояти на своїм місці і витривати до кінця — то вже одне було би заслугою сучасних поколінь. Але устоятись було мало; серед тих незвичайних перешкод треба було вести наперед національну роботу, культурну і політичну, і се вже вимагало великого посвящення, героїзму. Тож коли ми, зводячи свій культурний баланс при кінці століття, можемо виказати за сі останні десятиліття такий великий поступ, такі великі здобутки, то се є велика заслуга тих поколінь, що осягнули їх, перед цілою історією народу.

Сьогодні ми зібралися віддати честь одному з найвизначніших репрезентантів сих поколінь, одному з найголовніших робітників сих пам'ятних часів з нагоди 25-ліття його літературної діяльності.

Ми прийшли зложити йому подяку за те, що він, не зражаючись всіма труднощами, не покинув нашої убогої ниви і вірно працював на ній 25 літ. Ні ріжнородні нагінки й перешкоди, ні крайня матеріальна біда, ні тяжкі моральні прикrostі не відібрали йому духу, не піддали йому гадки шукати легшого й спокійнішого життя в інших суспільних кругах. На се треба було великої, гарячої любові свого бідного народу, нашої — не своєї землі!

Ми прийшли зложити подяку йому за те, що він протягом сих 25 літ не жахався праці й не помітував нею, що він не дорожився собою й ставав до роботи скрізь, куди йно кликала його народна потреба. Красна література і театр, публіцистика і суспільні студії, наука і популярна література, не кажу вже за політичне і суспільне життя, — в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювілята, скрізь зоставляє він визначні сліди, підпорядковуючи свої особисті симпатії й нахили моментальним потребам своєї суспільності.

Ми прийшли зложити подяку йому за те, що він за весь сей час ніколи не спускав з очей тої основи, на котрій одиноко можливий дальший розвій нашої народності, — нашої народної маси, нашого селянства, що він ніколи не забував, що українська ідея не може бути іншою, як тільки щиро демократичною, масовою, всенародною, і сю сторону нашої національної ідеї неустанно підносив на всіх полях нашого культурного життя.

Ми прийшли зложити подяку йому за те, що він пильнував завсіди заціпляти на нашім національнім ґрунті ідеї вселюдського поступу, пам'ятаючи, що українська національна ідея не обмежується самим формальним націоналізмом, є не тільки справою мови і раси, а мусить бути поступовою й широко демократичною, а інакшою бути не може, що він при тім завсіди орієнтувався дійсними потребами нашого народу і всюди виходив з живих фактів, свобідний від надмірного доктринерства.

За се все ми прийшли зложити йому привіт і поклін! І коли тепер ми вже доробилися чогось і трохи легше стає нам, ми бажаємо йому сил і енергії серед сих легших обставин ще довго працювати на добро нашої спільної вітчизни, на славу і пожиток нашого народу.

В СПРАВІ ДОСТУПУ НА ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

З ріжних боків удаються до мене, то до редакції “Л[ітературно]-н[аукового] вістника” з запитанням з України: під якими умовами можна вступати на Львівський університет і т. ін. Отже, уважаю за найліпше подати деякі відомості про се в “Л[ітературно]-н[ауковім] вістнику”. Аби бути прийнятим в студенти Львівського (як і всякого іншого австрійського) університету, треба мати “матуру” — свідоцтво зрілості, однаково — чи з російської гімназії, чи з австрійської: без того можна ходити на університет тільки надзвичайним слухачем (вольнослушающим), а се не дає ніяких прав, і навіть якби пізніше зложити матуру, семестри надзвичайного слухання не зараховуються. З російського університету можна перейти в австрійський, зараховані семестри зараховуються і тут, але всякі екзамени не мають значіння. Виключені з російських університетів студенти можуть бути

ними ні лично, ні через других лиц, и вообще с придворними и правительственными сферами австрійськими или германськими не имел никаких связей” (*Музичук О.* Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М.С.Грушевського) // Архіви України. — 1991. — № 5. — С. 22).

с. 474 Прихильники “австрійської орієнтації”... — йдеться про діячів Союзу визволення України (див.: *Патер І.* Галичина і галичани у діяльності Союзу визволення України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької / Ред кол.: М.М.Романюк (відп. ред.) та ін. — Львів, 1998. — С. 153–168; *Його ж.* Союз визволення України: Заснування, пролітична платформа та орієнтація // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Вип.34. — С. 331–339; *Лавров Ю.* Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // УІЖ. — 1996. — № 6. — С. 79–90).

с. 476 Позволю собі нагадати писане мною рік тому... — йдеться про статтю “Після Балканської війни” (ЛНВ. — 1913. — Т. LXIII. — Кн. IX. — С. 321–332).

с. 477 Див. де що до сеї справи нижче в статті *Ignotus’a* — йдеться про статтю: *Ignotus [Джиджора І.]*. Галицькі розчарування // ЛНВ. — Т. LXV. — Кн. VI. — С. 533–539.

ДОДАТКИ: ХРОНІКАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ (1898–1907)

[Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка]

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1898. — Т. IV. — Кн. XI. — С. 119–122. Прізвище промовця зазначене в тексті загального огляду.

Подається за першодруком.

Підготовку до ювілею І.Франка ініціювала галицька молодь, що гуртувалася навколо “Академічної громади”, головою якої був обраний В.Гнатюк. Його ж було обрано головою ювілейного комітету. З почину комітету була видрукувана збірка композицій до поезій І.Франка “Зів’ялі листки” та книга “Привіт Івану Франку”. М.Павлик уклав бібліографію праць І.Франка, художник І.Труш написав портрет письменника. Урочистості відбулися 30 жовтня 1898 р. в залі поштового клубу. На зібранні виступили голова ювілейного комітету В.Гнатюк, голова НТШ М.Грушевський, представниця українського жіноцтва Н.Кобринська, довголітній приятель ювіляра М.Павлик, голова “Академічної громади” Г.Гарматій. Докладно про підготовку та святкування ювілею І.Франка див.: *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // За сто літ. — 1928. — Кн. 3. — С. 235–240.

с. 480 Тільки з кінцем 50-х рр. починається там знову рух... — йдеться про створення перших українських Громад. Докладно див.: *Антонович М.*

З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 28–49; *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ–початок ХХ ст.) // Там само. — С. 49–84.

...заснуються перші національні часописі... — першими часописами народовської течії були “Вечорниці” (1862–1863), “Мета” (1863–1865), “Нива” (1865), “Русалка” (1866).

...і коло них скупляється гурток молодезі... — йдеться про формування народовського руху в Галичині. За взірцем Київської громади представники західноукраїнської молоді в 1861 р. заснували дві перші напівтаємні громади у Львові серед студентів духовної семінарії та університетів. До 1864 р. народовецькі громади утворилися серед гімназичної молоді в Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Бережанах, Коломиї та в інших містах. Провідними діячами громад були С.Воробкевич, В.Шашкевич, К.Климкевич, Д.Танячкєвич. Докладно див.: *Середа О.* Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Вип.34. — С. 199–214; *Мудрий М.* Галицькі народовці в 60-х рр. ХІХ ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. — К., 1996. — Вип.3. — С. 213–219.

с. 481 *...прикладаючи до себе... пізніше назву радикалів* — йдеться про об’єднання частини народовців у Русько-українську радикальну партію (1890).

Але з часом з гуртка переходить вона в партію... — йдеться про Русько-українську радикальну партію, створену в жовтні 1890 р. Провідну роль у формуванні її ідейно-політичної платформи та діяльності відіграв І.Франко. Докладно див.: *Грицак Я.* “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. — Т. ССХХІІ: Праці Історико-філософської секції. — Львів, 1991. — С. 71–110; *Данилович С.* Франко — духовний батько радикальної партії в Галичині // І.Франко у спогадах сучасників. — Львів, 1956. — Кн. 1.

В справі доступу на Львівський університет

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ.— 1900. — Т. ІХ. — Кн. І. — С. 80. Підпис: *М.Грушевський.*

Подається за першодруком.

[Промова на Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 25 березня 1901 р.]

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1901. — Т. ХІV. — Кн. VI. — С. 174–178. Прізвище промовця зазначене в тексті загального огляду.

Подається за першодруком.

Цією промовою М.Грушевський відкрив загальні збори НТШ 25 березня 1901 р. На зборах були присутні 38 членів товариства.

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>І.Гирич, С.Панькова</i>		
ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ “ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА” У 1907–1914 роках.	V	
Розділ І. СТАТТІ ПІД РУБРИКОЮ “НА УКРАЇНСЬКІ ТЕМИ” (1907–1914)	1	
При кінці року	3	499
Крячуть ворони...	10	500
“О любви к Отечеству и народной гордости”	20	501
Гріхи наші	38	502
Грім — та не з тучі...	44	503
“Кінець рутенства!”	50	505
Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем	61	507
Українство і всеслов’янство	66	508
Не пора	73	510
Ще про культуру і критику	82	512
На новий рік	95	514
Видавничка криза	106	516
З новорічних думок	115	517
Слово на малодушних	127	518
Гімн вдячності	131	519
В великий четвер	136	520
Похорони унії	141	521
В російським диліжансі	150	523
Маленька жертва	157	524
Замість новорічної	168	525
Фабрикація сепаратизму	176	526
Недооцінювання	183	526
В слов’янських обіймах	189	528
“Мазепинство” і “богданівство”	199	530
Відлучення Холмщини	207	532
Батьки і діти	216	534
Українська дебата	223	535
По кошмарі	231	537
Нова хвиля	235	538
Сіяння вітру	243	539

Розділ II. ЗБІРКА СТАТЕЙ: НАША ПОЛІТИКА	251	
Під нинішню хвилю	253	543
Два роки галицької політики	261	545
Реальна політика на галицькім ґрунті	276	550
“Малі діла”	287	551
Ера фінансово-економічна	295	552
З нашого культурного життя	306	554
По виборах	317	556
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТТІ (1907–1914)	325	
До наших читачів в Росії	327	558
Богданові роковини	332	559
До наших читачів	337	560
Чи не спроможемось?	347	563
Антракт	353	566
Пам’яті Володимира Антоновича	358	568
Пам’ятник Шевченку	360	570
Кров	363	571
Недуга д-ра Івана Франка	368	573
До рецензії д. Липинського	370	575
До наших читачів	375	577
Ювілей Миколи Гоголя	378	577
В сорок восьмі роковини Шевченка	382	579
Виговський і Мазепа	386	582
Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М. Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті	397	585
Над свіжою могилою	412	593
Василь Доманицький	414	594
Два ювілеї	418	598
Пам’яті Павла Житецького	422	600
Призабута справа	425	602
Свято єднання	430	606
[Про зняття з себе обов’язків головного редактора “Літературно-наукового вістника”]	433	607
В столітні роковини Герцена	434	608
Возлюбленникові муз і грацій	441	609
В балканськім антракті	442	610
Після Балканської війни	453	610
Сорокалітній подвиг	464	611
З промови на полтавськім святі	466	612
Шевченкове століття	468	612
Сараєвська трагедія	472	613

ДОДАТКИ: Хронікально-інформаційні статті (1898–1907)	479	
[Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка]	480	615
В справі доступу на Львівський університет	482	616
[Промова на Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 25 березня 1901 р.]	483	616
П.Накрохін [Некролог]	487	618
Академічний дім	487	618
Отвертий лист до п[рофесора] Т.Флоринського [Коротка передмова до листа]	488	618
Отвертий лист до гр[еко]-кат[олицьких] ординаріатів і духовенства	488	619
Виказ датків	492	620
Святе Письмо	493	620
Знесення указу 1876 р.	493	621
Св[яте] Письмо на українській мові	494	621
Від редакції [Напрями праці з нагоди дев'ятого року видання ЛНВ]	494	621
Програма Української демократично-радикальної партії [Коротка передмова до програми]	496	621
Із статистичної комісії Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка: І. Зав'язання статистичної комісії Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка	496	622
Портрет Шевченка	498	622
КОМЕНТАРІ	499	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	623	
ПОКАЖЧИК НАЗВ	656	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	665	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	671	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 2

Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 18.08.2004. Підп. до друку 28.02.2005.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 56,76. Умовн. фарбовідб. 57,16. Обл.-вид. арк. 49,83.

Додатк. накл. 500 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 04. Зам. 40-5.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua;

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на
ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)". — 2005. —
704 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-000-0 (т. 2).

Другий том є продовженням серії "Суспільно-політичні твори" 50-томного зібрання праць М.Грушевського. У ньому вміщені публіцистичні статті вченого, що друкувалися у 1907–1914 рр. у журналі "Літературно-науковий вістник".

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-000-0 (т. 2)